

Herakleitos van Efeze, filosoof van het conflict?

Guy Quintelier

“Het geloofwaardigst is wie waanbeelden
weet te vermijden [...] De Gerechtigheid
achterhaalt wie leugens
beraamt en wie ze beaamt.”¹

**Wat Friedrich Engels
verdedigt, is niet de dialectische
maar de religieuze denkwijze.**

1. Een fundamentele vergissing van het ‘dialectisch materialisme’?

Friedrich Engels voert in zijn inleiding tot zijn *Anti-Dühring* een onderscheid in tussen wat hij een dialectische en een metafysische beschouwingswijze noemt. De dialectische beschouwingswijze werd volgens Engels het eerste duidelijk uitgesproken door Herakleitos van Efeze. Maar vergist Engels, onder invloed van Hegel, zich hier niet? Is Herakleitos de eerste ‘dialecticus’ in Hegeliaanse zin? Klopt Engels’ interpretatie van Herakleitos wel?² Wat weten wij over Herakleitos en zijn leer?

2. Ionische natuurfilosoof

Herakleitos wordt in de filosofiegeschiedenis gecatalogiseerd bij de Presocratici, en meer specifiek nog bij de *Ionische natuurfilosofen*. Waarom is Herakleitos een filosoof? Waarom is hij een natuurfilosoof? En waarom wordt hij geklasseerd als Ionisch natuurfilosoof?

Waarom *Ionisch*? Herakleitos leefde rond 500 v.C. (geboren ongeveer 540, gestorven ongeveer 480³) in de door Grieken gekoloniseerde stad Efeze – nabij het huidige Selsjoek en Kusadasi – in het middengedeelte van de westkust van het huidige Turkije, wat toen Ionië werd genoemd. “Hij is een afstammeling van Androklos, de Atheense prins die de stad in de elfde eeuw voor Christus stichtte.” (Claes, p. 8)

Over hem werd ook overgeleverd dat hij (mogelijks) een priester⁴ was binnen het heiligdom van de godin Artemis⁵, godin van de vruchtbaarheid: deze godin werd in Efeze voorgesteld met een beeld waaraan tientallen stierenkloten hingen. (In de Griekse iconografie wordt Artemis ook voorgesteld als godin van kuisheid en jacht.) In Efeze stond een tempel voor Artemis, die omwille van zijn grootte – viermaal het Atheense Parthenon – tot de zeven antieke wereldwonderen werd gerekend. (Deze tempel staat niet meer in Efeze, maar de bouwstenen ervan werden o.a. gebruikt in een moskee en een kerk in de buurt van de toenmalige tempel. Acht van de circa 18 meter hoge, dondergroene pilaren zijn gebruikt in de Aya Sofia van Istanbul.)

Herakleitos was van aristocratische afkomst en hij was als dusdanig voorbestemd om ‘bestuurder’ van de stadsstaat Efeze⁶ te worden; hij weigerde dit echter omdat hij liever “met de kinderen bikkelde in de schaduw van de tempel van Artemis”: “Waarom staan jullie mij zo aan te gapen, gluiperds? Is het niet beter dit te doen dan met jullie een stad besturen?”⁷ Hij liet het bestuur van de stad, uit “grootmoedigheid”⁸, aan zijn broer over.

Waarom *filosoof*? Herakleitos behoort tot de eerste denkers die men als filosoof heeft aangeduid. De eerste filosoof was volgens Aristoteles Thales van Milete die leefde van circa 624 tot 545 voor Christus. (Milete ligt 60 kilometer ten zuiden van Efeze)⁹. Dit omdat hij – als filosoof – nadacht over de beginselen “van waaruit iets bestaat, ontstaat of gekend wordt” (Aristoteles). Filosofie is kritiek op de heersende principes.¹⁰ Daardoor verschillen de filosofen van hun

nadenkende voorgangers die slechts verhalen, mythes over het ontstaan van de wereld vertelden, waarin goden de hoofdrol spelen. Filosofie verschilt van mythologie en religie¹¹. Herakleitos bekritiseert als filosoof dan ook de absurditeit van traditioneel religieuze rituelen en gebeden.¹²

Waarom *natuurfilosofie*? De filosofen ten tijde van Herakleitos duiden allemaal een allesoverheersende principe in de natuur aan: de 4 natuurelementen: water (Thales), lucht (Anaximenes van Milete), vuur (Herakleitos) en aarde (Xenophanes). (De in de 5de eeuw levende Empedocles van Akragas stelde de vier oerelementen gelijk aan elkaar.)

Herakleitos zelf zou een leerdicht¹³ met als titel *Over de natuur – Peri phuseos*¹⁴ (of soms ook aangeduid als *De Muzen*) geschreven hebben: dit werk is niet bewaard gebleven¹⁵. Wel zou volgens Diogenes Laërtius Socrates dit werk gekend hebben¹⁶: “Men zegt dat Euripides hem [aan Socrates] de verhandeling van Heraclitus gaf en vroeg wat hij daarover dacht, en dat zijn antwoord toen luidde: ‘Wat ik ervan begrepen heb, is uitstekend, maar er is een Delisch duiker voor nodig om tot op de bodem door te dringen.’” (Diogenes Laërtius, II, 22)¹⁷. Herakleitos had reeds in de Oudheid de bijnaam ‘de duistere’ (‘skoteinos’)¹⁸.

Van Herakleitos’ filosofie zijn enkel fragmenten overgeleverd, die men weervindt in geschriften van anderen¹⁹, die na hem werkzaam waren. Het gaat over ongeveer 125 fragmenten. ‘Ongeveer’ omdat er meningsverschillen bestaan tussen de verschillende uitgevers van deze fragmenten over de vraag of men sommige fragmenten wel aan Herakleitos mag toeschrijven.²⁰

3. “Panta rhei”

Als één van de bekendste uitspraken van Herakleitos geldt: “alles vloeit” (*panta rhei*); “alles is worden”, het worden, de beweging is het principe dat aan alles ten grondslag ligt.²¹ Deze uitspraak wordt echter door Diels-Kranz niet aan Herakleitos toegeschreven²², maar zo lijkt men wel terecht de zogenaamde ‘rivierfragmenten’ van Herakleitos te kunnen samenvatten:

Fragment M 94 / D.-K. 22B91²³: “*Het is onmogelijk tweemaal in dezelfde rivier te treden; ...hij verstroot en brengt samen ... en komt (op ons) toe en gaat (van ons) af.*”
Fragment M 93 / D.-K. 22B49a: “*In dezelfde rivieren treden wij en treden wij niet, wij zijn en wij zijn niet.*”

Herakleitos keerde zich hiermee tegen een denken – zoals dat van zijn tijdgenoot Parmenides van Elea (Zuid-Italië) die hij waarschijnlijk niet kende – dat beweert dat alles één en onveranderlijk is. Herakleitos beklemtoont het menigvuldige en het veranderlijke. Parmenides verheft het statisch zijn tot principe, voor Herakleitos is dit het dynamisch worden.²⁴ “Wij zijn en we zijn niet”, we zijn niet steeds dezelfde; niet alleen alles trekt aan ons voorbij, ook wij veranderen, niet alleen de rivier²⁵, ‘alles stroomt’, alles vloeit. Binnen de filosofie van Herakleitos is het statisch zijn, het ene, het onveranderlijke slechts een abstractie van, een distillatie uit het werkelijke dynamische worden, het menigvuldige, het veranderlijke. Alles wordt voortgedreven.

Fragment M 75 / D.-K. 22B1: “*Alle gedierde wordt met slagen voortgedreven.*”

Voor Herakleitos verandert alles. Dit leidt niet alleen tot komische situaties – “De Siciliaanse komedieschrijver Epicharmos voert een heraklitische debiteur op die zijn schuld weigert te betalen omdat hij vandaag immers een ander mens is dan gisteren.” (zie Claes, p. 16) –, maar maakt in feite elke vorm van kritiek onmogelijk. Kritiek is maar mogelijk als men het bekritiseerde begripmatig kan vastleggen ... anders ontsnapt steeds het bekritiseerde.

“De opvatting dat alles altijd in beweging is, wordt mobilisme genoemd. (...) De meest radicale mobilist is de heraklitische

denker Kratylos, volgens wie je zelfs niet één keer in dezelfde rivier kunt stappen (B91). Plato neemt hem in de naar hem genoemde dialoog op de korrel en noemt Kratylos en andere mobilisten ‘druipeuzen’.” (Claes, p. 27-28) “Herakleitos’ volgeling Kratylos hield als radicale mobilist staande dat men zelfs niet eenmaal in dezelfde rivier kan stappen (omdat een rivier nu eenmaal nooit gelijk is aan zichzelf). Volgens Aristoteles, die deze kritiek citeert in zijn *Metafysica* (1010a13-15), kan men op deze manier nooit iets stelligs beweren.” (Claes, p. 140)²⁶

In de uitdrukking “wij zijn en wij zijn niet” kan men ook een aanduiding zien van de sterfelijkheid en vergankelijkheid van de mens. Onze sterfelijkheid is misschien wel het grootste conflict waar wij als mensen moeten mee terechtkomen.²⁷

4. Filosoof van het conflict

Men zou kunnen zeggen dat voor Herakleitos de dynamiek zit in de conflictspanningen.²⁸ Herakleitos is misschien wel – met een korrel zout – te kenmerken als de filosoof van het *conflict*, als de filosoof die het conflict in de wereld centraal in zijn denken heeft gesteld.

Het woord ‘conflict’ wordt door hem echter niet gebruikt – het is trouwens een Latijns woord en Herakleitos kende geen Latijn, dat was nog niet de taal van de geleerde wereld. Hij heeft het wel over andere zaken die misschien onder het woord ‘conflict’ samen te vatten zijn: Herakleitos spreekt over het ‘vuur’ als het alles beheersende principe, over de ‘oorlog’ als ‘vader en beheersers van alle dingen’, en over de ‘eenheid der tegendelen’.

Laten we Herakleitos’ begrippen van nabij bekijken, en zien hoe het ‘dynamische’ en de ‘conflictspanningen’ daarin worden uitgedrukt.

a. Het vuur als alles beheersende principe?

Herakleitos haalt als allesbeheersend element, als principe van alles, het vuur aan. Het vuur is dus zowel aanwezig in de niet-menselijke natuur als in de mens zelf.

aa. ... in de natuur

Het vuur bestaat reeds vóór elke menselijke of goddelijke ordening. De ordening (‘kosmos’) die Herakleitos benadrukt, gaat vooraf aan een ingreep door mensen of goden.

Fragment M 61 / D.-K. 22B30: “*De hier besproken (fraaie) ordening, dezelfde in alle gevallen, is noch door één der goden noch door één der mensen tot stand gebracht – nee, hij was altijd en is en zal zijn: vuur, eeuwig levend, met mate ontvlammend en met (sc. in dezelfde) mate uitdovend.*”

Herakleitos gelooft dus ook niet in het ontstaan van het heelal. Dat is volgens hem zeker niet door de goden geschapen; het heelal was er altijd.²⁹ Bekend is de uitspraak bij de Oude Grieken: ‘Uit niets kan niet iets ontstaan’. (‘Creatio ex nihilo’) bestaat dan ook voor Herakleitos niet. Waar komt trouwens de scheppende god zelf vandaan? Deze god wordt in het christendom ook voorgesteld als het eeuwige en het onsterfelijke, dus het altijd al bestaande wezen. Voor de Big Bang bestond er ook al iets: een enorm geconcentreerd bolletje energie dat met een oerknal ontplofte. Waar komt dat vandaan?³⁰

Het is het vuur dat steeds aanwezig was en is. Vuur wordt als ‘eeuwig levend’

voorgesteld.³¹ Het ‘vuur’ van Herakleitos is dus meer dan het louter fysieke element.

Fragment M 74 / D.K. 22B64: “*Bliksem be-
stiert alles.*” De bliksem als uiting van vuur dat niet door de mens veroorzaakt wordt, is in alles (dus ook de mens) aanwezig. ‘Bliksem’ staat hier als symbool van het dynamische, de ‘bliksem’ is een spanningsgegeven. In alles is dus spanning aanwezig.

In zijn commentaar op dit fragment schrijft Paul Claes: “De bliksemschicht is het traditionele strijdwapen van de hemelgod Zeus. Hij symboliseert de almacht van het Vuur, dat de verandering in de wereld bewerkt.” (Claes, p. 109)

Het steeds aanwezige vuur laait soms op of dooft soms met mate uit; het verdwijnt nooit helemaal.

Dat vuur, dat oergegeven dat altijd aanwezig is, verandert wel in andere elementen, die op hun beurt terug veranderen in vuur.

Fragment M 62 / D.K. 22B90: “*Alles is inwisselbaar voor vuur en vuur voor alles, zoals waren voor goud en goud voor waren.*”³²

Fragment M 64 / D.K. 22B126: “*Koude dingen worden warm, warme koud, vochtige droog, droge vochtig.*”

De dingen kunnen aan elkaar tegenovergestelde eigenschappen aannemen.³³ Er is permanente verandering, ook al nemen we ze soms in onze leefwereldlijke benadering niet waar.

ab. Het vuur beheerst alles, niet alleen de ongevoelige, dode natuur, maar ook de gevoelige natuur, dus ook de mens.

Fragment M 68 / D.K. 22B64: “*dat vuur is intelligent.*”

Het vuur zelf is niet alleen ‘eeuwig levend’, het is ook intelligent, d.w.z. het is in staat tot inzicht. Men moet gevoelig zijn om tot inzichten te kunnen komen. Men kan maar inzichten verwerven doordat men gevoelig, raakbaar en kwetsbaar is. Bewustzijn ontstaat maar in botsing met de realiteit.

Daar het vuur alles beheerst, beheerst het ook de mens als een intelligent wezen. *Dat* vuur dat de mens beheerst, moet dus ook

intelligent zijn.³⁴ Het vuur is ‘gevoelig’, aan veranderingen onderhevig.

Daarom ook is de droge ziel – die het meest aan het ‘intelligente’ vuur blootgesteld is geweest – de meest wijze en superieure, het meest menselijke.

Fragment M 86 / D.K. 22B118: “*De droge ziel is de meest wijze, en superieur.*”

Het zou dus het beste zijn dat het vuur overheerst in de mens.

Wanneer de ziel te vochtig is doordat men te veel heeft gedronken, en men dus het vuur probeert te doven, dan is de ziel minder wijs.

Fragment M 87 / D.K. 22B117: “*Wanneer een man dronken is, wordt hij al wankelend door een onvolwassen knaap geleid, zonder te beseffen waar hij heengaat, omdat zijn ziel vochtig is.*”

Een onvolwassen knaap is in elke ‘man’ zelf aanwezig³⁵. Door de drank komt het ongeremde kind naar boven.

Dronkenschap verschaft wel de harmonie van de roes: de conflicten die noodzakelijk tot het menselijk leven behoren, worden daardoor ontvlucht.

Fragment M 88 / D.K. 22B77: “*(...) Voor zielen is het niet de dood, maar genot, vochtig te worden.*”

Ook al maakt het vocht de mens minder wijs, het verschaft dus wel genot. Ook niet-alcoholische dranken, en zelfs gewoon water, bevredigen de dorst.

Maar het slechts met mate drinken verschaft genot, want volledig ‘verdrinken’, het overmatig verbruiken van gelijk welke drank, heeft wel voor de mens de dood tot gevolg. Het ‘vuur’ in de mens mag niet volledig gedooft worden.

Het onmatig en onbeperkt nastreven van het genot is dus geen goede zaak³⁶:

Fragment M 97 / D.K. 22B110: “*Wanneer de mensen overkomt waarop zij hun zinnen hebben gezet is dat nog geen verbetering.*”

In de vertaling van Paul Claes luidt dit: “*Voor mensen is het beter niet alles te krijgen wat ze begeren.*”

Herakleitos keert zich hierbij tegen een uitspraak die aan Thales van Milete wordt toegeschreven: “Het heerlijkste is te krijgen wat je begeert” (zie Claes, p. 163).

Het vuur waarop Herakleitos doelt, is niet louter en alleen het fysieke element. Het moet ook opgevat worden als dynamiek, spanning, conflict dat overal aanwezig is. Dit blijkt ook uit de volgende fragmenten die over ‘oorlog’ en tweedracht gaan.

b. ‘Oorlog’ en tweedracht

Fragment M 49 / D.K. 22B53: “*Oorlog is van allen de vader en de koning van allen: sommigen heeft hij immers goden laten zijn; anderen mensen, sommigen tot slaaf gemaakt, anderen vrij.*”

Volgens Paul Claes zou men het Griekse woord ‘polemos’ beter door ‘strijd’ vertalen dan door ‘oorlog’, want de term ‘polemos’ is algemener dan ‘oorlog’.³⁷

Uit de ‘oorlog’ ontstaan allen (vader) en de ‘oorlog’ beheerst ook allen (koning).³⁸ ‘Oorlog’ is dus gelijk het ‘vuur’ dat ook alles beheerst. Maar uit de ‘oorlog’ ontstaan ook allen. Een ‘oorlog’ is een tegenstelling: twee partijen staan tegenover elkaar. Alles en allen zouden dus uit tegenstellingen bestaan en er ook uit ontstaan.

Herakleitos heeft het verder in dit fragment over twee tegenstellingen die door de ‘oorlog’ worden veroorzaakt.

Hij heeft het over de tegenstelling tussen goden en mensen, en die tussen slaven en vrijen.

De tegenstelling tussen slaven en vrijen is een soort ‘klassentegenstelling’ als men de klassen van elkaar onderscheidt als al of niet behorend tot de groep die vrijgesteld is van productieve arbeid.

Komt dit ‘klassenonderscheid’ overeen met het onderscheid tussen goden en mensen? De goden zijn toch ook vrijgesteld van productieve arbeid³⁹; zij behoren dus tot de vrijen. Of zijn de vrijen goddelijk, en de slaven menselijk? Behoort de

noodzaak tot productief arbeiden niet tot de voorwaarden van het menselijk bestaan? Zonder te produceren is geen menselijk bestaan nodig. De mens is een noodzakelijk productiewezen. Dat betekent dat de vrijen, de godgelijken, enkel maar kunnen bestaan omdat anderen deze natuurnoodzakelijke productiedwang op zich nemen, en de vrijen daarvan vrijgesteld worden. Zijn deze vrijstellingen verantwoord? Mag Herakleitos met de kinderen bikkelen, in plaats van als vrije zich te engageren in het bestuur van de stadsstaat Efeze? Wie zeker van de natuurlijke productienoodzaak vrijgesteld zijn, zijn de werkonbekwamen, bijvoorbeeld zij die daarvoor te jong of te oud zijn, fysiek of psychisch daartoe niet in staat zijn, ...⁴⁰

Tot de tegenstelling tussen god/vrije en mens/slaaf behoort de spanning tussen het ideale (het goddelijke) en het 'al te' beperkende (het menselijke). Het menselijk bestaan is noodzakelijk beperkt. Heeft het ideale (het goddelijke) geen nefaste invloed op het menselijke? Wordt de mens met zijn 'goddelijke' idealen geen onmens? Of zoals Blaise Pascal in zijn *Pensées* het stelde: "Qui veut faire l'ange, fait la bête".

Elke indeling – ook een klassenindeling – is gebaseerd op een tegenstelling. Wat niet tot het ene behoort, staat in tegenstelling tot dit ene. Een insluiting van het ene is een uitsluiting van al het andere dat aan het ene is tegengesteld. Wie een groep vormen, sluiten diegenen uit die niet tot die groep behoren of mogen behoren.

Herakleitos heeft het in dit fragment wel *niet* over 'klassenstrijd' of 'sociale strijd'⁴¹. De 'oorlog' heeft nu eenmaal gemaakt dat de enen vrij zijn en de anderen slaaf. Vele slaven zijn krijgsgevangenen en vele

krijgsgevangenen zijn slaaf gemaakt. Deze indeling in 'klassen' is het gevolg van de 'oorlog'; strijd ligt aan de basis van deze klassenindeling. Maar geeft deze klassenindeling ook aanleiding tot strijd? Is en blijft deze klassenindeling verantwoord?

Als we iets nieuws willen doen ontstaan, dan is er oorlog nodig volgens Herakleitos, want oorlog is de vader van allen en alles.

Aan de 'vrije' Herakleitos werd verweten⁴² dat hij een elitaire en autoritaire denker is, omdat hij zich keerde tegen de massamensen.⁴³ Eén van de redenen daarvoor is dat zijn vriend Hermodoros, "de bekwaamste onder hen", uit de stad Efeze verbannen werd. De door de inwoners van Efeze aangegeven reden: "Onder ons zal niemand de bekwaamste zijn; is toch iemand zo, dan moet hij het maar elders en bij anderen zijn." (Hegel, *Werke* 18, S. 321)⁴⁴

Herakleitos wou dus geen 'meeloper' zijn, hij voelde zich buiten, en niet zozeer boven de massa staan.⁴⁵ Uit het feit dat hij de stadsstaat Efeze niet wou regeren, blijkt toch dat hij zich niet autoritair wilde opstellen.

Diogenes Laërtius – die leefde aan het einde van de tweede en het begin van de derde eeuw na het begin van onze jaartelling, en die de auteur was van het in het Grieks geschreven *Leven en leer van beroemde filosofen* – schrijft over Herakleitos: "Hij was de hoogmoedigste van alle mensen en keek op alles neer (...)." (Diogenes Laërtius, IX, 1).⁴⁶ Herakleitos maakt zeker een onderscheid tussen elite en massa:

Fragment M 114⁴⁷ / D.K. 22B29: "*De elite verkiest één ding boven alles: eeuwige*

roem boven vergankelijkheid. De massa is zelfvoldaan als volgevreten vee."

Herakleitos onderscheidt elite en massa niet doordat de ene zich hoger acht dan de andere. Want dit kan louter schijn zijn. Iemand onderscheidt zich van de massa door zijn daden en gerealiseerde streefdoelen. Een mens kan op een bepaald vlak toch beter zijn dan andere mensen.

Iemand wordt nogal gemakkelijk als hoogmoedig en ijdel aangeduid, als hij zich niet helemaal wil aanpassen aan de goegemeente. "Hij voelt zich beter dan de anderen", is dan het verwijt.

Ook al kwam Herakleitos uit de elite voort – hij had ook nog blijkbaar dienaars ('die hem met koeievlaaien moesten bepleisteren') – toch wil hij niet in elitaire omstandigheden leven. Dat blijkt uit de (zo gezegde) correspondentie tussen de Perzische koning Darius (de eerste)⁴⁸ en Herakleitos, waaruit volgende passages:

"Koning Darius, de zoon van Hystaspes, groet Heraclitus, de wijze man uit Ephese. U hebt een boek geschreven *Over de natuur*, dat moeilijk te begrijpen en uit te leggen is. (...) Koning Darius nu, de zoon van Hystaspes, wil onder uw gehoor zitten en zo met de Griekse cultuur kennismaken. Kom dus met spoed bij me in mijn paleis. (...) Want Grieken schenken hun wijze mannen gemeenlijk weinig aandacht en eer en kijken neer op hun voortreffelijke voorschriften, die ze vol overgave zouden moeten beluisteren en in zich op moeten nemen. Maar bij mij zult u vooraan mogen zitten, kunt u dagelijks serieuze en boeiende gesprekken voeren en zult u een leven leiden dat past bij uw raadgevingen."

Herakleitos antwoordt:

"Heraclitus uit Ephese groet koning Darius, de zoon van Hystaspes. Alle aardbewoners houden zich verre van de waarheid en het beoefenen van gerechtigheid en zij leggen zich toe op onmatige hebzucht en eerezucht vanwege hun waanzinnige slechtheid. Maar ik verzaak alle verdorvenheid en vlucht weg van oververzadiging die zo licht jaloezie opwekt, en omdat ik pralerij schuw, kan ik niet naar Perzië komen, tevreden als ik ben met het weinige dat naar

mijn smaak is.” (Diogenes Laërtius, IX, 13-14)

Herakleitos zou trouwens “een verachter van de groten der aarde” geweest zijn (Diogenes Laërtius, IX, 28). Hang naar een elitair leven heeft Herakleitos blijkbaar dus niet, ook al wil hij niet tot de massa behoren. En is hij een elitair denker omdat hij de heersende opinies tegensprekt?

Hij meent wel:

Fragment M 110 / D.K. 22B33: “Wet is ook wijken voor de wil van één enkele.”

Paul Claes commentarieert dit fragment: “Volgens Herakleitos komt de Wet niet alleen voort uit volksraadpleging, maar ook uit de beslissing van een wijze wetgever. De Spartaan Lykourgos en de Athener Solon waren wetgevers die boven de partijen stonden en zo het algemeen belang dienden.” (p. 72) Een democratische beslissing is niet steeds een juiste beslissing ...⁴⁹

In een ander fragment over ‘oorlog en tweedracht’ schrijft Herakleitos:

Fragment M 50 / D.K. 22B80: “Men hoort te weten dat de echte oorlog iets universeels is en recht tweedracht, en dat alles in tweedracht tot stand komt en dienovereenkomstig gehanteerd wordt.”

Uit het vorige aangehaalde fragment weten we al dat ‘oorlog’, strijd gelijk te stellen is met het vuur, dat alles en allen doet ontstaan en alles en allen beheerst. ‘Alles komt in tweedracht tot stand.’

Van recht wordt dikwijls gezegd dat ze de harmonische orde, ‘law and order’, moet garanderen. Voor Herakleitos is recht echter tweedracht. Het recht beslist wel over conflicten, maar de rechtspraak verzoent niet echt: er is een partij die gelijk krijgt, en een partij die in het ongelijk wordt gesteld. Met een wet en met rechtspraak probeert men een conflict te regelen. Aan een wet en aan rechtspraak ligt dus steeds een conflict ten grondslag. Wetten regelen deze conflicten echter niet definitief; ze maken geen definitief einde aan conflicten. In een democratie kan het volk als soeverein de wetten nog wijzigen. Ook al gelden de aangenomen wetten totdat ze gewijzigd worden. Door slechts binnen de conflicten te handelen en te werken kan men iets

verwezenlijken. Wie enkel harmonie en rust wil, is beter dood. Zo iemand kan het leven niet aan.

Voor Herakleitos moet onenigheid en tegenstelling blijven bestaan.

Fragment M 12/ D.K. 22A22: “Herakleitos bekritiseert de dichter van ‘Laat de onenigheid tussen goden en mensen verdwijnen’. Er zou immers geen samenhang zijn zonder tegenstelling tussen hoog en laag en geen levend wezen zonder tegenstelling tussen man en vrouw.”

Deze parafrase is van de hand van Aristoteles (*Ethica Eudaimonia*, 7.1). De dichter die door Herakleitos bekritiseerd wordt is Homeros (*Ilias*, 18.107). Voor Herakleitos zou zonder tegenstelling alles verdwijnen. (Op te merken valt wel dat niet alle levende wezens ontstaan zijn door seksuele voortplanting.) In zijn samenvatting van de leer van Herakleitos stelt Diogenes Laërtius: “Datgene wat de tegengestelde dingen tot geboorte brengt, heet oorlog en twist, en dat wat ze weer tot vuur doet vergaan, heet eensgezindheid en vrede; de wisseling heet de weg omhoog en omlaag en die bepaalt de geboorte van het universum.” (Diogenes Laërtius, IX,8)

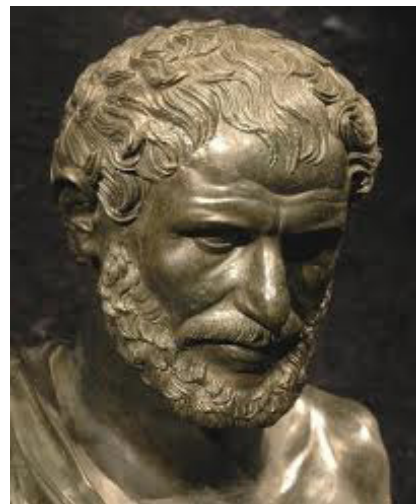
Vuur, ‘oorlog’, strijd, tweedracht, onenigheid en tegenstelling zijn blijkbaar aan elkaar gelijk te stellen. Uit hen komt alles tot stand. Zonder hen kan niets bestaan. Vuur, ‘oorlog’, strijd en tweedracht liggen aan alles ten grondslag, of als ge wil: conflict ligt aan alles ten grondslag. Herakleitos pleit voor de tweedracht en ook voor de natuurlijke en politieke ongelijkheid⁵⁰ tussen de mensen. Door eensgezindheid en vrede vergaat alles.

Maar het conflict, de tweedracht wordt niet tot ideaal verheven. Vele interpretatoren stellen dat bij Herakleitos de ‘eenheid der tegenstellingen’ centraal staat.

c. Eenheid der tegenstellingen

De tegenstellingen behoren tot de dingen zelf en tot al wat gebeurt.

Fragment M 84 / D.K. 22A1: “Alles gebeurt op grond van tegenstelling”.

Dit blijkt ook uit een fragment dat door Sextus Empiricus (*Pyrrhoniae hypotyposeis*) aan Herakleitos wordt toegeschreven (en dat door Hegel, *Werke* 18, p. 325 wordt aangehaald), maar niet in de verzameling van Diels-Kranz is opgenomen en ook niet in de vertalingen van Jaap Mansfeld en Paul Claes:

“honing (is) zoet en bitter”.

Gezonde mensen proeven dat honing zoet is, mensen die aan geelzucht lijden, proeven dezelfde honing als bitter.

Dingen komen dus anders over voor de één of de ander⁵¹. Dit blijkt ook uit:

Fragment M 54 / D.K. 22B61: “Zee: het zuiverste en tegelijk het meest bedorven water, voor vissen drinkbaar en levensgevend, voor mensen ondrinkbaar en dodelijk.”

Fragment M 103 / D.K. 22B9: “Ezels hebben liever hakstro dan goud.”

Fragment M 104 / D.K. 22B13⁵²: “Varkens voelen zich lekkerder in modder dan in schoon water.”

Fragment M 105/ D.K. 22B37: “Varkens reinigen zich met slijk, pluimvee met stof en as.”

Fragment M 106/ D.K. 22B4: “Als het geluk gelegen was in lichamelijke genietingen zouden runderen gelukkig moeten heten wanneer ze zoete wilde peulen te eten vinden.”

Ja, zelfs het geluk is dus relatief. De relativiteit van alles blijkt ook uit:

Fragment M 60⁵³ / D.K. 22B82: “De mooiste aap is lelijk in vergelijking met de gemiddelde mens.”

Fragment M59⁵⁴ / D.K. 22B83: “In vergelijking met een god is de knapste mens een aap in verstand, voorkomen en alle andere opzichten.”

Volgens Paul Claes beklemtoont Herakleitos “de complementariteit van de tegendelen: die sluiten elkaar niet uit, maar roepen elkaar op. (...) Mensen verlangen en waarderen alleen wat ze missen.” (p. 164) Dit stelt hij in zijn commentaar van het Fragment M51 / D.K. 22B111, dat in zijn vertaling luidt: “Gezondheid is alleen maar aangenaam en heerlijk door ziekte, verzadiging door honger, rust door vermoeidheid.”

De complementariteit van de tegendelen lijkt me echter hier niet op te gaan: de ‘tekorten’ – ziekte, honger en vermoeidheid – zijn toch niet aangenaam en heerlijk, ‘prettig en goed’⁵⁵ door hun tegendelen: men wil ze toch vermijden. Het is wel zo dat gezondheid, verzadiging en rust geapprecieerd worden omdat hun tegendelen bestaan, maar niet omgekeerd: ziekte wordt niet geapprecieerd omdat er gezondheid bestaat, ... – wat Herakleitos letterlijk ook niet beweert! Paul Claes overdrijft de ‘complementariteit’, de ‘eenheid der tegengestelden’ – niet alle tegengestelden vormden immers een eenheid of zijn complementair: er zijn tegenstellingen die met elkaar botsen en niet verzoend (kunnen) worden.

Herakleitos spreekt trouwens zelf niet over ‘eenheid der tegenstellingen’ – interpreters vatten zo enkele Herakleitos’ stellingen samen – maar over *harmonie* die uit tegenstellingen is samengesteld.

Fragment M 46 / D.K. 22B8: “Het strijdige samenkomend en uit het zich afzonderende de schoonste harmonie.”

Het oorspronkelijk strijdige, vol ‘twee-dracht’, ‘oorlog’ en ‘vuur’, is voor Herakleitos toch harmonieus. Aantrekking (‘samenkomen’) en afstoting (‘het zich afzonderende’) vormt zelfs de schoonste harmonie: de harmonie is volgens Herakleitos dynamisch en niet dood. In harmonie zit volgens Herakleitos nog spanning.

Fragment M 48 / D.K. 22B51: “Zij hebben er geen begrip van, hoe het zich afzonderende met zichzelf instemt: een telkens terugkomende harmonie, als bij boog en lier.”

Boog en lier zijn samengesteld uit tegenstrijdige, met elkaar strijdende krachten. (Een ‘boog’ wordt ook als strijdstok bij een lier gebruikt.)

‘Hoe het zich afzonderende met zichzelf instemt’: dat is de zogezegde eenheid (met zichzelf instemmen) der tegenstellingen (het zich afzonderende).

Wat is die eenheid der tegenstellingen, der tegendelen?

Het aan elkaar tegengestelde is op elkaar betrokken. Het tegengestelde van iets is niet een gelijk welk andere, maar *zijn* andere⁵⁶. Het tegengestelde van zwart is niet wit, maar niet-zwart. Naast wit zijn ook groen, blauw, rood, geel, grijs ... ‘niet-zwart’.

De tegenstellingen vormen een eenheid; de tegenstellingen zijn op eenzelfde iets betrokken, namelijk in ons voorbeeld het al of niet zwart zijn. Toch vormen deze tegenstellingen nog geen harmonie. Zwart en niet-zwart zijn niet steeds harmonieus. Wit als een niet-zwart ‘botst’ met zwart. Er zijn wel harmoniserende tegenstellingen – zijn het dan wel tegenstellingen? – maar niet alle tegenstellingen zijn harmonieus.

“Tot de harmonie behoort een bepaalde tegenstelling, zijn tegenovergestelde, zoals bij de kleurenharmonie”, schrijft Hegel (18, p. 327). Twee verschillende kleuren worden door ons soms toch harmonieus opgevat; bijvoorbeeld zalmroze en staalgrijs.⁵⁷

Binnen de tegenstellingen heerst er spanning.⁵⁸ Het gaat dus over een verbinding van spanningen. Een eenheid van spanningen.⁵⁹

Geen spanning zonder bindingen. Er kan geen spanning bestaan als men niet op hetzelfde betrokken is (er is dus een binding tussen de tegengestelden).

Er kan ook, omgekeerd, geen binding zijn zonder spanningen – zoals een magneet –, anders is het onverschilligheid. Relaties waarin geen spanning is, vallen uit elkaar. Gewoontevorming, waarbij de spanning erg verminderd is, bedreigen relaties, zeker ook in de liefde.

Dus geen spanning zonder bindingen, en geen binding zonder spanning.

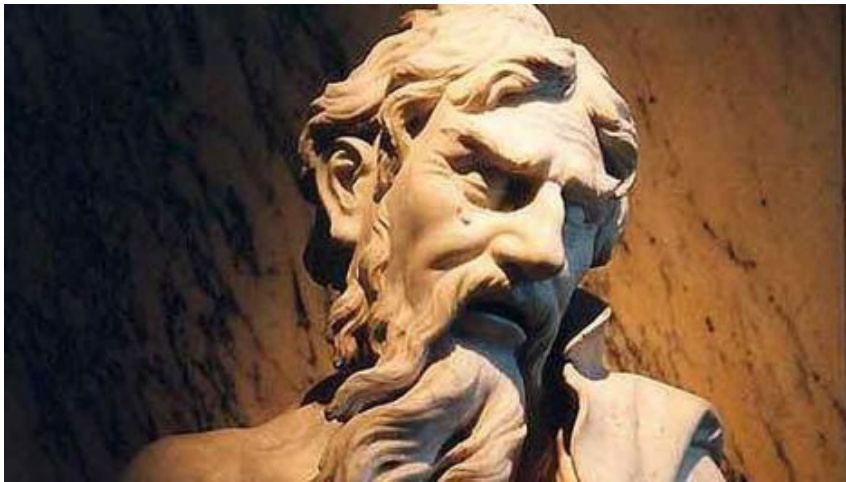
Herakleitos blijkt ook te beklemtonen dat men bepaalde zaken maar kent doordat we geconfronteerd worden met zijn tegenovergestelde:

Fragment M 102⁶⁰ / D.K. 22B23: “Het begrip recht zou niet bekend zijn als er geen onrecht was.”

5. Plato bekritiseert Herakleitos

Plato bekritiseert het harmoniebegrip van Herakleitos. Via één van zijn leermeesters, Kratyllos, die zelf een leerling van Herakleitos was, is Plato onrechtstreeks ook een leerling van Herakleitos. Maar een goede leerling aanvaardt niet klakkeloos de stellingen van zijn leermeester. Plato uit zijn kritiek op Herakleitos’ harmoniebegrip in zijn werk *Symposium* dat 7 lofredes op de liefde bevat. In één van die lofredes op de liefde laat Plato Eryximachos, een toen beroemde dokter, het volgende zeggen:

“De geneeskunde wordt dus, zoals ik zeg, heel en al door die godheid [Eros, die verbindingen maakt en zaken verzoent] bestuurd, (a) evenals ook de sport en de landbouw. En wat de muziek betreft, wie maar even wil nadenken, ziet overduidelijk dat die zich in hetzelfde geval bevindt. Wellicht bedoelt ook Heraclitus dit te zeggen – geslaagd kan men zijn formulering immers niet noemen^[61]. De eenheid, zo zegt hij, door zich aan zichzelf tegen te stellen, komt tot overeenstemming zoals de harmonie van een boog of lier. Nu is het volslagen

onzinnig te spreken van een harmonie die tegengesteld is of die zou bestaan uit elementen die nog-tegengesteld zijn. Neen, vermoedelijk bedoelde hij (b) dat harmonie het resultaat is van elementen die tevoren verschilden, nl. hoog en laag, maar die later door de muziekkunst tot overeenstemming werden gebracht. Want zolang hoog en laag nog-tegengesteld zijn, zou er toch zeker geen harmonie kunnen bestaan. Harmonie is immers overeenstemming, en overeenstemming een vorm van overeenkomst^[62]. Maar overeenkomst op grond van tegengesteldheid is een onmogelijkheid, zolang die tegenstelling niet is opgeheven. Aan de andere kant kan men tegengestelden, die evenwel geen overeenkomst uitsluiten, wél doen harmoniëren, zoals toch ook het ritme het resultaat is van vlug en langzaam, (c) elementen die tevoren verschilden maar achteraf tot overeenkomst zijn gebracht.” (Plato, *Symposium*, 186e – 187c, Nederlandse vertaling: Xa-veer De Win)

Wie van de twee, Herakleitos of Plato, heeft gelijk?

Ik denk dat alle twee gedeeltelijk gelijk hebben, en dus ook gedeeltelijk ongelijk hebben.

Herakleitos lijkt me gelijk te hebben, wanneer hij stelt dat in alle dingen er spanningen, energiekrachten aanwezig zijn, dat de fenomenen in de leefwereld vol dynamiek zitten.

Plato heeft gelijk wanneer hij stelt dat dit niet harmonie is, en dat harmonie niet kan opgebouwd zijn uit echte spanningen, echte tegenstellingen. Plato zoekt de harmonie dan ook in de niet-zintuiglijke wereld,

in de ideeënwereld.⁶³ Een ideeënwereld die een ontkenning is van de menselijke, veranderlijke wereld, is voor de mensen echter zinloos.

Herakleitos heeft ongelijk als hij meent dat harmonie nog is samengesteld uit echt van elkaar verschillende dingen.

Het verschil tussen harmonie en conflict is als volgt te maken. Een conflict bestaat tussen twee of meer entiteiten, wanneer deze eigenschappen, behoeften, belangen, doelstellingen hebben die met elkaar botsen, en niet met elkaar verzoend worden of kunnen worden. Harmonie kan dus optreden wanneer en geen verschillen zijn, of wanneer de bestaande verschillen met elkaar verzoend worden: er in feite dus niet toe doen. Harmonie is dus ‘onverschilligheid’, in de dubbele betekenis: er zijn geen verschillen, of de verschillen die er zijn, doen er in feite niet toe, ze vullen elkaar harmonisch aan.

In een conflictgeladen relatie kan men harmonie doen ontstaan door de conflictbrennende, botsende verschillen ofwel bij de andere weg te nemen – wat dus onderdrukking is –, ofwel bij zichzelf weg te nemen – wat dus zelfonderdrukking is. Er bestaat geen geslaagde onderdrukking zonder zelfonderdrukking van de onderdrukte.⁶⁴

6. Hegel en Engels

Herakleitos’ denken is nog steeds *actueel*. Zowel Hegel als Engels bijvoorbeeld nemen erop betrekking.

Hegel stelt: “Er is geen zin in Herakleitos die niet in mijn ‘Logik’ opgenomen is.”

(*Werke*, 18, p. 320) (Hegels *Wissenschaft der Logik* is uit 1812.)

Friedrich Engels schrijft in zijn inleiding tot zijn hoofdwerk, de zogenaamde *Anti-Dühring* (1877-1878):

“Wanneer we de natuur of de geschiedenis van de mensen of onze eigen geestelijke activiteit aan onze nadenkende beschouwing onderwerpen, zo biedt zich ons eerst daar het beeld van een oneindige verstrengeling van samenhangen en wisselwerkingen aan, waarin niets blijft, wat, waar en hoe het was, maar alles zich beweegt, zich verandert, wordt en vergaat. Deze oorspronkelijke, naïeve, maar volgens de zaak juiste zienswijze op de wereld is die van de oude Griekse filosofie^[65] en is eerst duidelijk uitgesproken door Herakleitos: Alles is en is ook niet, want alles *vloeit*, is constant aan het veranderen, constant aan het worden en vergaan. Maar deze zienswijze, hoe juist ze ook het algemene karakter van het totaalbeeld vat, volstaat echter niet om de bijzonderheden te verklaren waaruit zich het totaalbeeld samenstelt; en zolang we dit niet kunnen, hebben we ook geen duidelijk zicht van het totaalbeeld. Om de bijzonderheden te kennen moeten we ze uit hun natuurlijke en historische samenhang nemen en ze elk voor zich naar hun kwaliteiten, naar hun oorzaken en werkingen enz. onderzoeken. Dit is in de eerste plaats de taak van de natuurwetenschap en het geschiedenisonderzoek; (...) Maar zij heeft ons eveneens de gewoonte nagelaten, de natuurdingen en de natuurgebeurtenissen in hun isolering, buiten de grote totale samenhang, op te vatten; dus niet in hun beweging maar in hun stilstand, niet als wezenlijk veranderlijke maar als vaststaande toestanden, niet in hun leven maar in hun dood. En daar, zoals dit door Bacon en Locke^[66] gebeurde, deze zienswijze op de natuurwetenschap zich op de filosofie overdroeg, schiep ze de specifieke bekrompenheid van de huidige eeuw, de metafysische denkwijze.

Voor de metafysicus zijn de dingen en hun gedachtebeelden, de begrippen, afzonderlijke, de een na de ander en zonder de ander te beschouwen, vaste, starre, voor iedereen gegeven objecten van onderzoek. Hij denkt in loutere tegenstellingen zonder verband, (...) Deze denkwijze lijkt ons op het eerste gezicht daarom uiterst plausibel, daar ze die van het zogenaamde gezonde

verstand is. (...) Voor de dialectiek echter, die de dingen en hun conceptuele afbeeldingen wezenlijk in hun samenhang, hun verbinding, hun beweging, hun ontstaan en vergaan opvat, zijn gebeurtenissen (...) evenveel bevestigingen van haar eigen methode. De natuur is de proef voor de dialectiek, en we moeten het de moderne natuurwetenschap nageven, dat zij voor deze proef uiterst rijk, zich dagelijks ophopend materiaal geleverd heeft en daarmee bewezen heeft dat het in de natuur, in laatste instantie, dialectisch en niet metafysisch toegaat.” (Friedrich Engels, *Anti-Dühring*, MEW 20, p. 20-22; in eigen vertaling)

Hierbij enkele opmerkingen:

a. Herakleitos heeft ons reeds verwittigd (– een verwittiging die bij Engels niet is overgekomen):

Fragment M 28⁶⁷ /D.K. 22B47: “Wij moeten met betrekking tot de belangrijkste dingen niet in het wilde weg verbanden leggen.”

Alles hangt niet met alles samen! De bewering dat alles met alles samenhangt, is het principe van de religie. Het religieus gevoel is het gevoelen van onlosmakelijke verbondenheid met het heelal. Wat Engels dus aanduidt en verdedigt, is niet de dialectische maar de religieuze denkwijze.

Paul Claes lijkt wel dit religieus gevoel dat overeenkomt met de hegeliaanse dialectiek aan te hangen: “Voor de dialectische denker is zelfs de grootste wanorde krachten de wet van de eenheid van de tegendeelen nog een orde.” (p. 178) Hij levert deze

commentaar bij een fragment dat we in zijn vertaling aanhalen:

Fragment M 123 / D.K. 22B124: “Een willekeurige warhoop is de mooiste wereldorde.”

Jaap Mansfeld vertaalt: “Voor wat lukraak is verstroemd (of: is uitgestort c.q. opgehoopt) is volgens Herakleitos de ordening het schoonst.”

Herakleitos drukt enkel zijn appreciatie uit: wat willekeurig, lukraak, zonder samenhangen verspreid is, is volgens hem het mooiste. De ‘kosmos’ bestaat uit zaken waarvan we de samenhangen, de orde niet inzien ... en die we misschien niet kunnen inzien omdat er geen samenhangen zijn, of waarover we een vals inzicht hebben omdat we verbanden leggen die er niet zijn.

b. Dus volgens Engels zou Plato en Parmenides een metafysisch, en Herakleitos een dialectisch denker zijn⁶⁸. Klopt dat?⁶⁹ Of is dit gewoon ‘stempelarij’ waardoor men – intellectueel lui – zich niet meer met een auteur moet confronteren. Het woord ‘dialectiek’ komt trouwens niet in de fragmenten van Herakleitos voor.

c. Merkwaardig is ook nog dat Engels enerzijds stelt dat men in de “oorspronkelijke naïeve zienswijze, volgens de zaak juiste zienswijze op de wereld” beweert dat alles in beweging is, veranderlijk is, en dat alles samenhangt; maar anderzijds stelt hij dat de denkwijze van het zogenaamde gezonde verstand die is waarbij men alles als vast en star, in loutere tegenstellingen zonder verband beschouwt. Blijkbaar kan men beide zienswijzen nogal gemakkelijk aannemen. Engels blijkt dus zichzelf in deze passage nogal flagrant tegen te spreken. De belangrijke vraag is met welke zienswijze we het beste gebaat zijn.

d. Engels maakt een onderscheid tussen de moderne wetenschappen die de ‘dialectische’ zienswijze ondersteunt, en de wetenschap die door Bacon en Locke werd ingesteld die de ‘metafysische’ zienswijze gebruikt. Bacon en Locke worden toch als grondleggers van de empirische wetenschap beschouwd. De logisch-positivisten wijzen juist de metafysica af door te steunen op de empirische

wetenschappen. Verschilt onze moderne wetenschap van diegene die (mede) door Bacon en Locke gefundeerd is?

Het woord ‘wetenschap’ is blijkbaar een containerbegrip, een begrip waar men alles kan insteken.

En moeten we dan ook niet tot het besluit komen dat Engels’ visie op wetenschap en metafysica niet klopt. En is dit niet omdat zijn visie op dialectiek niet klopt?

e. Hegels en Engels’ visie op de dialectiek verschilt van Plato’s visie erop. Voor Plato levert de dialectiek de beste kennis op!⁷⁰ Voor hem is dialectiek geen ‘bewegingsleer’. Dialectica is een onderzoek naar de grondverhoudingen – noodzakelijke voorwaarden en voldoende gronden – tussen fenomenen.⁷¹ In de dialectiek als bewegingsleer verwacht men juist deze grondverhoudingen.⁷²

f. Herakleitos is geen dialecticus in Hegeliaans-Engelse zin. Hij blijkt wel de filosoof van het conflict te zijn. De Hegeliaanse dialectiek is erop uit de conflicten in een synthetisch – religieus – eindstadium te overstijgen. Hegel wil juist de conflicten harmoniëren en ze zo miskennen.

g. Herakleitos geeft ons nog steeds te denken. Niet vrijblijvend maar op onze – noodzakelijk conflictgeladen – realiteit betrokken.

Geciteerde werken:

* Paul Claes (vertaling en toelichting): *Herakleitos. Alles stroomt. Fragmenten*. Athenaeum - Polak & Van Gennep, Amsterdam, 2011.

* Hermann Diels - Walther Kranz: *Die Fragmente der Vorsokratiker*, Weidmann, 1974.

* Diogenes Laërtius: *Leven en leer van beroemde filosofen*, Ambo, Baarn, 1989

* Friedrich Engels: *Anti-Dühring*, MEW. 20, Dietz Verlag, Berlin, 1975.

* G.W.F. Hegel: *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie, Werke 18*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt a.M., 1971.

* Jaap Mansfeld (vertaling en toelichting): *Heraclitus. Fragmenten*, Athenaeum-Polak & Van Gennep, Amsterdam, tweede, herziene druk: 1987.

* Plato: *Symposium*, Verzameld Werk, Tweede deel, De Nederlandsche Boekhandel, Antwerpen, 1978.

* Karl Popper: *De open samenleving en haar vijanden*, Lemniscaat, Rotterdam, 2007.

Noten:

¹ Herakleitos, fragment D.K. 22B28, M. 19. De vertaling door Paul Claes wordt geciteerd.

² Daar het overgeleverde werk van Herakleitos slechts uit fragmenten bestaat, en zijn stijl ook nogal poëtisch is, is hij het 'slachtoffer' van nogal van elkaar afwijkende interpretaties. "Het werk dat de wijsgeer aan Artemis opdroeg en de kopieën ervan zijn verloren gegaan. In de loop van de eeuwen kregen die de meest uiteenlopende interpretaties: zo kennen we een platonische, een aristotelische, een stoïcijnse, een sceptische en zelfs een christelijke Herakleitos." (Claes, p. 16) Zo interpreteert Clemens van Alexandrië (ca. 150 - kort vóór 215) Herakleitos als een apologete *avant la lettre* van de christelijke geloofsleer. Hegel ziet in Herakleitos een bevestiging van zijn filosofie, en ook Engels vat Herakleitos op als een 'dialecticus'. Interpretaties moeten echter tegen elkaar afgewogen worden op basis van hun relevantie voor onze tijd en op hun consistentie met de geïnterpreteerde tekst.

³ Bij Diogenes Laërtius' *Leven en leer van beroemde filosofen* (Ambo Klassiek, 1989) kan men lezen: "Ten langen leste begon hij mensen te haten en vertrok hij naar de bergen om daar te leven; hij voedde zich met gras en kruiden. Ten gevolge hiervan kreeg hij last van waterzucht; daarom keerde hij naar de stad terug en informeerde hij bij wijze van raadseltje bij de dokters of zij uit overmatige regenval droogte konden fabriceren. Toen zij hem niet begrepen, begroef hij zich in een koestal in de hoop dat door de warmte van de koeievlaien het overvloedige vocht zou verdampen. Het hielp evenwel niets en hij stierf, zestig jaar oud." (IX, 3) "Hermipus zegt dat hij de dokters vroeg of iemand het vocht kon weggrijpen door zijn ingewanden te legen. Toen ze zeiden dat dat niet ging, nam hij plaats in de zon en beval zijn dienaren (kinderen?) hem met koeievlaien te bepleisteren. Onder zulke kwellingen stierf hij de volgende dag en hij werd op de markt (agora) begraven. Neantes van Cyzicus zegt dat hij, omdat hij niet bij machte was de mest van zich af te trekken, in die toestand bleef en dat hij door die metamorfose onherkenbaar was en door de honden werd opgevreten." (IX, 4) Volgens een zekere Ariston zou Herakleitos "van waterzucht genezen en aan een andere ziekte gestorven" zijn (IX, 5). Paul Claes

meent dat de verhalen over zijn laatste levensjaren duidelijk verzonden zijn door tegenstanders die zijn opvattingen willen bespotten (zie Claes, p. 9).

⁴ Volgens Paul Claes weigerde hij dit priesterschap: "Maar het priesterschap dat hem als oudste zoon van koninklijke bloede toekomt, laat hij weldra over aan zijn broer. Hijzelf treedt liever in de voetsporen van de natuurfilosofen die een primitieve vorm van speculatieve wetenschap in Ionië introduceerden." (Claes, p. 8) Claes erkent dus zelf dat er vóór Herakleitos filosofen waren ... ook al roept hij – ten onrechte! – Herakleitos tot eerste filosoof van het Westen uit (zie Claes, p. 7).

⁵ De Grieken vereenzelvigden Artemis met een Anatolische moeder- en natuurgodin. Later zullen de christenen de godin Artemis 'vervangen' door Jezus' moeder Maria (die daar, na de dood van haar beroemde zoon, in een grot gewoond zou hebben).

⁶ "In deze troebele tijden komen de Ionische kuststeden in opstand tegen het Perzische rijk. De tirannen van Efeze kiezen de zijde van de Grote Koning en behoeden de stad zo voor vernietiging. Na het conflict vervangt een democratisch bewind hun alleenheerschappij. Herakleitos zou de tiran Melankomas hebben overgehaald af te treden. Maar hij distantieert zich weldra van zijn medeburgers." (Claes, p. 8)

⁷ Diogenes Laërtius, o.c., IX, 3.

⁸ Diogenes Laërtius, o.c., IX, 5.

⁹ Volgens Paul Claes (p. 7) "werd Herakleitos door zijn dialectiek de eerste wijsgeer van het Westen". Maar is, ten eerste, wat Paul Claes onder dialectiek verstaat, wel dialectiek? En blijkbaar maakt Claes nog een onderscheid tussen Westerse en Oosterse filosofie, en deed de Oosterse filosofie niet aan dialectiek, gezien Herakleitos de eerste dialecticus was? Dus kan deze dialectiek niet het criterium zijn om te spreken over de eerste filosoof ... Volgens Claes zou Herakleitos wellicht voor het eerst de term 'filosofos' hebben gebruikt (zie Claes, p. 74).

¹⁰ Traditionalistische mensen reageren dan ook soms agressief op de ongewone ideeën van een filosoof. Of zoals Herakleitos het stelt: "*Honden blaffen alleen naar onbekenden.*" (M 6 / D.K. 22B97) (Zie ook de commentaar van Paul Claes bij dit fragment, p. 149)

¹¹ De verschillende vormen van Indische 'filosofie' (ontstaan in de 12de eeuw voor Christus) en de andere "oosterse filosofieën" zijn vormen van religie en geen filosofie. De Oosterse 'filosofen' Lao-Tse en Confucius waren van dezelfde periode als de door Aristoteles aangeduide Westerse filosofen. Laozi of Lao Tse leefde van 604 tot 507 voor het begin van onze jaartelling. Hij is

naar men zegt de stichter van het taoïsme. Het is waarschijnlijk dat de *Tao Te Ching*, het werk dat aan Lao Tse wordt toegeschreven, niet door één auteur geschreven is, maar een verzameling wijsheden van meerdere schrijvers is. Volgens geleerden dateert het werk van de tweede eeuw voor Christus. Confucius is geboren op 28 september 551 en gestorven in 479 voor het begin van onze jaartelling. *De Gesprekken* van Confucius zijn pas enkele decennia en mogelijks zelfs enkele generaties na de dood van Confucius samengesteld.

¹² In fragment M 20 / D.K. 22B5 lezen we dat mensen staan te bidden voor godenbeelden. "*Dat is net als tegen een huis staan praten zonder goed te weten wat voor wezens goden en heroën zijn.*" Paul Claes geeft nog als commentaar: "Herakleitos' kritiek op religieuze riten richt zich ook tegen de mysteriën, die mensen het eeuwige geluk en een vergoddelijkt bestaan beloven via magie, extase en inwijding. Alle leven is gedoemd tot ondergang." (p. 52) In zijn commentaar op het Fragment M 118 / D.K. 22B96 – "*Lijken zijn betere mest dan uitwerpselen*" – schrijft Claes: "De materialist Herakleitos gelooft niet in een hiernamaals: na de dood wordt de psyche lucht, het lichaam aarde en water. De antitraditionalist verwerpt de eerbied voor doden en begrafeniserituelen: het menselijk lichaam kan hergebruikt worden als meststof. Planten gedijen goed op begraafplaatsen en slagvelden." (p. 148)

¹³ Uit de bewaarde fragmenten blijkt dat Herakleitos erg poëtisch was en met veel metaforen werkte.

¹⁴ "Het boek dat op Heraclitus' naam staat, heeft als voornaamste thema de natuur, het is verdeeld in drie vertogen: één over het heelal,

één over de politiek en één over de goden.” (Diogenes Laërtius, o.c., IX, 5)

¹⁵ “Hij gaf het in bewaring in de tempel van Artemis en had zich volgens sommigen beijverd om het zo onduidelijk mogelijk te schrijven, opdat het alleen voor bekwame mensen toegankelijk zou zijn en niet vanwege zijn populariteit geminacht zou worden.” (Diogenes Laërtius, o.c., IX, 6)

¹⁶ “Naar verluidt reisde de tragicus Euripides speciaal van Athene naar Efeze om het manuscript uit het hoofd te leren en het achteraf aan de wijze Sokrates voor te dragen.” (Paul Claes, p. 7) Kon Sokrates lezen?

¹⁷ Zie ook Diogenes Laërtius, IX, 12. Daar staat dat men een Delisch duiker moet zijn om er niet in te verdrinken. “Die uitspraak is zelf duister: het havenstadje Delion in Beotië was bekend om zijn sponsduikers. Delos was het eiland van de orakelgod Apollo, en het Griekse woord *dèlos* betekent duidelijk.” (Claes, p. 10) Artemis en Apollo zijn volgens de mythen op Delos geboren. Het eiland Delos was dan ook een groot religieus heiligdom. Het was ook tijdelijk het kerngebied van de Delisch-Attische Zeebond.

¹⁸ Epikouros noemde Herakleitos een “hutseelaar”, iemand die alles verwacht (zie Diogenes Laërtius, X, 8).

¹⁹ “De fragmenten zijn afkomstig van zeer uiteenlopende auteurs: filosofen van allerlei richting, auteurs van handboeken en bloemlezingen, grammatici en lexicografen, en niet in onaanzienlijke mate van intellectuele christenen.” (Mansfeld, p. 70)

²⁰ “Geen enkele tekstuittgave van Herakleitos is identiek aan een andere: Estienne (1573) biedt veertig fragmenten, Schleiermacher (1807) tweeënzeventig, Diels & Kranz (1909) honderd-negenentwintig, Marcovich (1978) honderdvijfentwintig, Mouraviev (2006) honderdzesenvijftig.” (Claes, p. 22) Paul Claes’ “eigen selectie omvat zo’n honderdveertig fragmenten” (zie Claes, p. 22).

²¹ Plato noemt in zijn *Theaitetos* (181a) de aanhangers van Herakleitos dan ook spottend ‘*reon-tes*’, ‘diarreëlijders’, omdat ze geloven dat alles stroomt.

²² “Hyperkritische editoren aarzelen lang voor ze een uitspraak als authentiek presenteren. Zo zullen we in Diels & Kranz, de standaarduitgave van de presokratische filosofen, tevergeefs zoeken naar de enige woorden die menigeen van Herakleitos kent: *Panta rei*, ‘Alles stroomt’.” (Paul Claes, p. 8)

²³ De M voor het cijfer verwijst naar de ordening in de Nederlandse vertaling (tweede editie – die enigszins verschilt van de derde editie waarin de fragmenten niet in het Grieks zijn weergegeven)

door J. Mansfeld – een ordening die verschilt van die van Diels-Kranz (waarnaar ook wordt verwezen). We citeren, behalve wanneer anders aangeduid, uit de tweede editie van de vertaling door Jaap Mansfeld. (In de vertaling van Mansfeld worden ook de vindplaatsen van de fragmenten aangeduid, zie pp. 70-74.) Paul Claes gebruikt dezelfde nummering als Diels-Kranz.

²⁴ Plato had naast Sokrates, zowel Herakleitos (via Kratylos) als Parmenides (via Hermogenes) ook nog als (onrechtstreekse) leermeesters. Plato zal eerder wat zijn zijnsleer betreft voor de principiële positie van Parmenides kiezen.

²⁵ Etienne Vermeersch (en Johan Braeckman) vergissen zich in hun *De rivier van Herakleitos*.

Een eigenzinnige visie op de wijsbegeerte wanneer ze menen dat de rivier toch steeds in dezelfde bedding blijft. “Volgens Herakleitos kunnen we geen tweemaal dezelfde rivier instappen en toch kunnen we tweemaal dezelfde rivier instappen: het water is nooit hetzelfde, de bedding wel.” (p. 11) De bedding is natuurlijk ook nooit dezelfde – voor Herakleitos vloeit alles! Langzaam verplaatst de bedding zich en verandert ook de samenstelling ervan. Wij geven namen aan de vlug of langzaam veranderende fenomenen, we leggen ze daarmee – ogenschijnlijk – vast. We ‘begrijpen’ ze met onze ‘begrippen’. Met onze ‘concepten’ nemen we verschillende gelijkaardige fenomenen onder één begrip samen. Zelfs de moderne natuurkunde beweert dat beweging noodzakelijk tot de materie behoort. Vermeersch en Braeckman willen absolute, ‘vaststaande’ zekerheid, en ze menen als nieuw-rechtse ‘denkers’ zelf het absoluut zekere weten in pacht te hebben. Daarom hun ‘correctie’ op Herakleitos. Paul Claes blijkt de interpretatie van Vermeersch en Braeckman te volgen: “De betekenis is niet dat de werkelijkheid even veranderlijk is als het stromende water van een rivier, maar dat de bedding van de rivier dezelfde blijft ondanks het altijd weer andere water.” (p. 48). Claes zou toch moeten weten dat voor Herakleitos ‘alles stroomt’ – dit is namelijk de titel van zijn boek met en over de fragmenten van Herakleitos ...

²⁶ In zijn commentaar bij Fragment B93 – “*De Heer die zijn orakel in Delphi heeft, spreekt niet en verzwijgt niet, maar geeft tekens.*” – schrijft Paul Claes: “Herakleitos’ radicale volgeling Kratylos nam deze uitspraak letterlijk: hij drukte zich alleen nog uit door zijn pink te bewegen, daar woorden volgens hem de beweeglijke werkelijkheid niet konden uitdrukken (Aristoteles, *Metafysica*, 1010a).”

²⁷ Geloven zij die het statische en het onveranderlijke als principe beklemtonen, niet ook in de onsterfelijkheid van (een gedeelte van) de mens?

²⁸ “De spanning tussen tegendelen geeft de realiteit een eigen structuur en dynamiek. Die opvatting maakt Herakleitos tot de vader van de dialectiek.” (Claes, p. 11) Claes vervalt in de Hegeliaanse vergissing door de dynamische spanning tussen tegendelen dialectiek te noemen.

²⁹ “Als materialist is Herakleitos de eerste filosoof die het heelal als eeuwig bestaand en altijd in beweging ziet.” (Claes, p. 13)

³⁰ Waarom moet het heelal geschapen of ontstaan zijn? Is het geloof in het ontstaan of het geschapen zijn van het heelal geen antropomorfisme? Moet, omdat de mens ooit ontstaan is, het heelal ook een ontstaan gekend hebben?

³¹ “Voor Herakleitos ... is de kosmos een ‘eeuwig levend Vuur’. De formulering verraadt dat hij als andere presocratische denkers een hylozoïst is, iemand die de stof als bezielend ziet en dus nog geen onderscheid maakt tussen levende en dode materie.” (Claes, p. 12-13) Maar betekent ‘levend’ bij Herakleitos niet gewoon ‘beweeglijk’? Paul Claes vermeldt zelf dat dit fragment vooruitloopt op de thermodynamische wet van het behoud van energie (zie Claes, p. 69).

³² ‘Marxistische’ interpretatoren zien hierin een uitdrukking van de ‘eenvoudige warenruil’ die door Marx ook zeer grondig besproken werd, o.a. in *Das Kapital*, I.

Zie Herman De Ley: <http://www.flw.ugent.be/cie/1ba/natuurdenken.html>

Karl Marx citeert dit fragment in een voetnoot van het eerste boek van *Das Kapital*: MEW. 23, p. 120, noot 65.

³³ Als men absolute zekerheid wil, dan moet men ook afstand nemen van de zintuiglijk waargenomen eigenschappen van de dingen. Zintuiglijke waarneming geeft geen absoluut zeker weten.

³⁴ Jaap Mansfeld heeft twijfels over dit fragment (zie Mansfeld, p. 46 met verwijzingen naar andere fragmenten).

³⁵ Wat Sigmund Freud bevestigt: in het onbewuste blijft het infantiele aanwezig.

³⁶ Freud beweert dat een onvoorwaardelijke vervulling van het lustprincipe – dat de onmiddellijke en onvoorwaardelijke bevrediging van de driften nastreeft – uiteindelijk de dood tot gevolg heeft; het lustprincipe moet getemperd worden door het realiteitsprincipe. De onverzoenlijke spanning tussen lustprincipe en realiteitsprincipe behoort noodzakelijk tot de conflictgeladenheid van het leven.

Voor Rousseau is de natuurlijke vrijheid, waarbij men zijn aandriften ongeremd kan botvieren, slavernij; men is dan onderworpen aan zijn driften. Men verwerft maar echte vrijheid – politieke of morele vrijheid – door lid te zijn van een ge-

meenschap. Natuurlijke en politieke of morele vrijheid botsen met elkaar.

³⁷ In zijn commentaar op dit fragment spreekt Paul Claes wel over de 'vernietigende' strijd, terwijl de 'vernietiging' niet in het fragment staat ...

³⁸ "De Franse filosofe Simone Weil geeft in *La source grecque* (1957) een feministische vertaling: *La guerre est mère de toutes choses, reine de toutes choses.*" (Claes, p. 96)

³⁹ Paul Claes interpreteert dat de goden in feite de gesneuvelde soldaten zijn die door hun dappere strijd goddelijke helden geworden zijn.

⁴⁰ Er bestaat niet alleen een recht op arbeid, maar ook een plicht tot arbeid, maar dan wel in een niet-kapitalistisch systeem. In het kapitalisme is de 'vrijgestelde klasse' exclusief eigenaar van de productiemiddelen. Naast de fysieke productiedwang bestaat er een 'culturele', met een bepaalde cultuur verbonden productiedwang. De 'culturele' productiedwang bestaat maar omdat er een fysieke productiedwang bestaat. Marx wil de fysieke productiedwang afschaffen.

⁴¹ Paul Claes (p. 95) meent in zijn commentaar: "Sociale verhoudingen berusten op conflict: Marx' klassenstrijd is niet zo veraf (al zou Herakleitos het einde ervan niet voorspeld hebben)." Met hun sociale verhoudingen proberen mensen echter juist harmonie te vestigen en de onderliggende conflicten te verdoezelen.

⁴² O.a. door Karl Popper in zijn *De open samenleving en haar vijanden*.

⁴³ Fragment M 10 / D.K. 22B104 luidt in de vertaling van Paul Claes: "Wat is hun inzicht anders dan volksgevoel? Ze luisteren naar zangers en kiezen de massa als meester, zonder in te zien dat de meerderheid niet deugt en een minderheid wel." Herakleitos is dus geen populist!

⁴⁴ Zie fragment M 113 / D.K. 22B121: "Het zou de volwassen Ephesiërs hun verdiende loon zijn zich en bloc te verhangen en het stadsbestuur aan de onvolwassenen (na) te laten – zij, die Hermodorus hebben verbannen die van hen de meest bekwame was, zeggende: 'Niemand van ons mag de meest bekwame zijn, en is hij het toch, dan maar ergens anders en bij andere mensen'".

⁴⁵ In een dubieus fragment B125a zou Herakleitos beweerd hebben: "Laat het u nooit ontbreken aan rijkdom, Efeziërs, zodat blijkt hoe slecht u bent." In zijn commentaar hierbij schrijft Paul Claes: "De filosoof suggereert cynisch dat fortuin altijd onrechtmatig verkregen wordt." (p. 180)

⁴⁶ "De traditie maakt van Herakleitos een hooghartige misantroop. Volgens Seneca, Juvenalis, Loukianos en Sidonius Apollinaris is hij een sombere pessimist: hij verschijnt nooit in het

openbaar zonder tranen te storten om de dwaasheid van de mensen, terwijl de optimistische filosoof Demokritos er stevast om lacht. Als mensen vragen waarom hij altijd zwijgt, antwoordt hij: 'Om jullie de gelegenheid te geven te kletsen.'" (Claes, p. 9)

⁴⁷ De vertaling door Paul Claes wordt geciteerd.

⁴⁸ Paul Claes beweert dat Herakleitos een voorkeur had voor tekens boven woorden; hij haalt daarvoor volgende anekdote aan: "Om zijn stadsgenoten duidelijk te maken dat ze tijdens een belegering door de Perzen soberder moeten gaan leven, beklimt hij de tribune, neemt een kom water, mengt er gerstemeel in en drinkt het mengsel stilzwijgend op. Door de rantsoenering weerstaat Efeze de belegering van de Perzische koning Dareios Hystapes." (Claes, p. 9)

⁴⁹ Als een democratische meerderheid beslist dat de democratie moet afgeschaft worden, dan moet men als echte democraat tegen deze 'democratische' beslissing ingaan. Een echte democraat verdedigt het democratische principe desnoods tegen een meerderheid in.

⁵⁰ Zijn mensen gelijk? Op natuurlijk vlak zijn mensen niet gelijk: de een is oud, de andere jong; de een is man, de andere vrouw; ... Politieke gelijkheid kan maar bestaan als ze tot dezelfde gemeenschap behoren. Natuurlijke ongelijkheid wettigt geen politieke ongelijkheid. Op politiek vlak moeten, omgekeerd, politieke beslissingen de nefaste gevolgen van de natuurlijke ongelijkheid ongedaan maken.

⁵¹ Uit fragment M 64 / D.K. 22B126 weten we al dat de dingen tegenovergestelde eigenschappen kunnen aannemen. Maar hetzelfde object kan ook tegelijkertijd verschillende eigenschappen hebben: dezelfde emmer lauw water wordt door een warme hand als koud, en door een koude hand als warm ervaren.

⁵² Pythagoras zou dit antwoord gegeven hebben aan een man die verklaarde dat hij het gezelschap van vrouwen boven dat van filosofen verkoos (zie Claes, p. 51). Maar Fragment D.K. 22B81 leert ons dat Pythagoras een meesterbedrieger is ... (zie Claes, p. 129). Mansfeld noemt Pythagoras in zijn vertaling van dit fragment een "voorganger in grootspraak" (M 18).

⁵³ Ik citeer de vertaling door Paul Claes.

⁵⁴ Idem.

⁵⁵ Zoals Jaap Mansfeld vertaalt.

⁵⁶ Dit noemt Hegel – terecht of niet – het "grote principe van Herakleitos": "De subjectiviteit is het andere van de objectiviteit, niet van een stuk papier – het zinloze hiervan valt gelijk op –, het moet *zijn* andere zijn, en daarin ligt zelfs zijn identiteit; zo is elk het andere van het andere als zijn andere. Dat is het grote principe van Herakleitos; dat kan duister schijnen, maar

het is speculatief; en dit is voor het verstand dat het zijn, niet-zijn, het subjectieve en objectieve, het reële en het ideële ten behoeve van zichzelf vasthoudt, steeds duister." (Hegel, *Werke*, 18, p. 327; cursivering door Hegel; in eigen vertaling.)

⁵⁷ Juist daarvoor schrijft Hegel, hierbij impliciet ook verwijzend naar Plato: "Het wezenlijke is dat elk verschillende, elk bijzondere verschillend is van een ander, – maar niet abstract van gelijk welk andere, maar van *zijn* andere; elk is slechts in zoverre zijn andere op zich in zijn begrip gevat is. Verandering is eenheid, betrekking van beide op één, *een* zijn, dit en het andere. In de harmonie of in het gedachte geven we dit toe; zien, denken we de verandering als wezenlijke eenheid. De geest neemt in het bewustzijn betrekking op het zintuiglijke, en dit zintuiglijke is zijn andere. Zo ook de tonen; ze moeten verschillend zijn, maar zo dat ze ook één kunnen zijn, – en dit zijn de tonen op zich." (Hegel, *Werke*, 18, p. 327; cursivering door Hegel; in eigen vertaling.) De monotone, minimalistische muziek komt ook als harmonisch over. Onverschilligheid is harmonieus ...

⁵⁸ Tussen de harmoniserende tegenstellingen is de spanning minder groot dan tussen de niet-harmoniserende tegenstellingen, maar in beide soorten tegenstellingen zijn de tegengestelden nog op elkaar betrokken.

⁵⁹ Die eenheid van spanningen noemt Herakleitos harmonie. Harmonie is dus voor hem geen onverschilligheid. Harmonie is voor hem een samenstelling, een 'eenheid van tegengestelden', van duidelijk van elkaar verschillende zaken die wel op elkaar betrokken zijn.

⁶⁰ We citeren de vertaling door Paul Claes.

⁶¹ Voor Plato is Herakleitos niet alleen duister maar ook onjuist.

⁶² 'Harmonie' is 'symfonie' en 'symfonie' is 'homologie', staat er in het 'Grieks'.

⁶³ Zie de weerlegging door Socrates van Simmias' argumenten in de *Phaedo*.

⁶⁴ Meer uitgewerkt vindt men dit in de visietekst van IMAVO, zie: <http://www.imavo.be/visie-tekst.html>

⁶⁵ Toch niet die van Parmenides, Plato, ...

⁶⁶ Ook door Descartes en anderen.

⁶⁷ Het is niet verwonderlijk dat de 'dialecticus' Paul Claes dit fragment minder scherp vertaalt: "Over zwaarwichtige dingen mogen we niet zo maar oordelen." In het Grieks staat er 'symbolometha' waarvan de eerste betekenis toch 'bijeenwerpen' 'bijeenvoegen' is.

⁶⁸ Ook al smijt de dilettantische 'filosoof' Engels alle oud-Griekse filosofen op één hoop.

⁶⁹ Voor Rousseau is, juist omgekeerd, iemand die beweert dat de materie beweegt, een metafysicus.

⁷⁰ De zo gezegde ‘metafysicus’ Plato noemt dus de dialectiek de enige methode om tot echte kennis te komen (zie *De Staat*, VII, 13 – 531d – 535a).

⁷¹ Volgens de ‘hegeliaan’ Paul Claes erkent de dialecticus echter geen vaste definities (zie Claes, p. 12).

⁷² Zie Rudolf Boehm: *De dialectiek en het einde van de ontwikkeling*, IMAVO-Kritiek, Brussel-Gent, 2005.